

RIVOJLANAYOTGAN TO‘LOV TIZIMLARIDA RAQAMLI VALYUTALARNING MOLIYAVIY BARQARORLIKKA TA‘SIRI

Nabiyeva Zilola Saydulla qizi

O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi tinglovchisi

Annotatsiya. Mazkur tezisdagi raqamli valyutalarning moliya bozori hali to‘liq rivojlanmagan mamlakatlardagi moliyaviy barqarorlikka ta‘sir qilish yo‘llari o‘rganiladi. Tadqiqot doirasida moliya-bank tizimi zaxiralarining asosiy qismi (70-80 foizi) aholi omonatlariga tayanadigan rivojlanayotgan iqtisodiyotlarning o‘ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan. So‘nggi uch yillik (2024–2026) global tendensiyalar hamda xalqaro moliya institutlarining ma‘lumotlariga tayangan holda, raqamli aktivlarning ommalashishi natijasida yuzaga keladigan banklarning vositachilik rolini yo‘qotishi (mablag‘larning bank tizimidan chiqib ketishi) xavfi baholangan. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, nazoratsiz raqamli pullar tijorat banklarining naqd pul zaxiralarini kamaytiradi va iqtisodiy qiyinchiliklar davrida mablag‘larni xavfsiz hamyonlarga bir zumda o‘tkazish (raqamli bank inqirozi) riskini oshiradi.

Kalit so‘zlar: rivojlanayotgan to‘lov tizimlari, raqamli valyutalar, Markaziy bank raqamli valyutasi (CBDC), barqaror koinlar (stablecoins), moliyaviy barqarorlik, bank likvidligi, mablag‘larning bank tizimidan chiqib ketishi, tizimli xavflarni baholash.

KIRISH

Hozirgi kunda butun dunyo moliya va iqtisodiyot tizimi juda katta texnologik yangilanish davrini boshdan kechirmoqda. Biz o‘rgangan an‘anaviy naqd pullar va oddiy bank plastik kartalariga asoslangan to‘lov tizimlari o‘rnini asta-sekin blokcheyn texnologiyasi asosida ishlaydigan raqamli pullar egallamoqda. Xalqaro hisob-kitoblar banki (BIS) va Xalqaro valyuta jamg‘armasining (XVF) yaqin yillardagi rasmiy hisobotlariga ko‘ra, dunyodagi markaziy banklarning qariyb 94 foizi o‘zining milliy raqamli pulini (buni iqtisodiyotda Markaziy bank raqamli valyutasi yoki qisqacha CBDC deb atashadi) yaratish, sinovdan o‘tkazish yoki amaliyotga joriy etish bilan faol shug‘ullanmoqda. Bu jarayonlar, ayniqsa, moliya bozori hali to‘liq rivojlanmagan va aholisi zamonaviy telefon xizmatlaridan tez foydalanishga intilayotgan davlatlar to‘lov tizimida o‘ta tez va jonli kechmoqda.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda raqamli pullarning (ham davlat tomonidan chiqariladigan raqamli valyutalarning, ham AQSh dollariga bog‘langan xususiy barqaror koinlarning – masalan, USDT) tez fursatda ommalashib borayotgani bir nechta muhim iqtisodiy sabablar bilan bog‘liq. Birinchidan, ushbu davlatlarda aholining hammasi ham banklarda hisobvaraqa ochish yoki kredit olish imkoniyatiga

ega emas. Bunday sharoitda oddiy mobil telefonlardagi raqamli hamyonlar odamlarga bank binolariga bormasdan, juda arzon va qulay xizmat ko'rsatish infratuzilmasini taqdim etmoqda. Ikkinchidan, chet eldan pul o'tkazish yoki kundalik xaridlar uchun banklar oladigan xizmat haqi (komissiya) miqdorining yuqoriligi hamda o'tkazmalarning kechikishi odamlarni tezroq va tejamkorroq bo'lgan raqamli pullardan foydalanishga undamoqda. Ayniqsa, 2024–2026-yillar davomida rivojlanayotgan to'lov bozorlarida ruxsat etilmagan kriptovalyutalar va barqaror koinlar aylanmasi hajmi keskin darajada o'sdi.

Biroq iqtisodiyotning bunday tezlikda raqamli pullarga o'tishi butun moliya tizimining xavfsizligi va barqarorligi nuqtai nazaridan jiddiy muammolarni yuzaga keltirmoqda. Rivojlanayotgan davlatlar bank tizimining eng asosiy xususiyati shundaki, ulardagi tijorat banklarining asosiy boyligi va zaxira manbai (qariyb 70-80 foizi) aholi va kichik tadbirkorlar bankka qo'ygan oddiy omonatlar (depozitlar) hisobidan shakllanadi. Agar markaziy banklar yoki xususiy kompaniyalar taklif qilayotgan raqamli hamyonlar oddiy bank hisobvaraqlariga qaraganda qulayroq, tezroq va xavfsizroq bo'lsa, odamlar o'z pullarini banklardan ommaviy ravishda olib, raqamli pullarga o'tkaza boshlaydi. Iqtisodiyotda bu jarayon banklarning vositachilik rolini yo'qotishi, ya'ni mablag'larning bank tizimidan butunlay chiqib ketishi deb ataladi. Odamlar va korxonalar o'z pullarini tijorat banklaridan raqamli hamyonlarga ommaviy ravishda o'tkazganda, banklarning zaxira bazasi zaiflashadi va bo'shab qoladi. Yuzaga kelgan pul yetishmovchiligini qoplash uchun tijorat banklari qimmatroq manbalardan – yirik moliya bozorlaridan yoki markaziy bankdan foiz evaziga qarz olishga majbur bo'ladi. Bankning xarajatlari oshgach, u o'z-o'zidan aholi va tadbirkorlarga beradigan kreditlarining foiz stavkalarini ham ko'taradi. Kreditlar qimmatlashishi iqtisodiyotda yangi zavodlar, ish o'rinlari yoki biznes loyihalarga tikiladigan investitsiyalarni kamaytiradi. Pirovardida banklarning topadigan foydasi qisqaradi va butun boshli moliya tizimida naqd pul tanqisligi (likvidlik inqirozi) xavfi yuzaga keladi.

Bundan tashqari, iqtisodiyotda biron-bir qiyinchilik, mish-mish yoki stress holati yuz berganda, odamlarning o'z pullarini xavfsizroq va ishonchliroq joyga tezkor o'tkazish instinkti kuchayadi. Avvalgi zamonlarda odamlar vahimaga tushganda bank binolari oldida navbatda turib, pullarini naqd qilib olguncha kunlar o'tar va banklar chorasini ko'rishga ulgurardi. Endilikda esa raqamli pullar yordamida bankdagi barcha omonatlarni bir necha soniya ichida telefon orqali raqamli hamyonlarga o'tkazib yuborish imkoniyati bor. Bu holat odamlarning bankka yopirilishi hodisasini soniyalar ichida sodir bo'ladigan va banklarni bir zumda sindiradigan raqamli inqirozga aylantirib qo'yishi mumkin.

Shu sababli, rivojlanayotgan to'lov tizimlarida raqamli valyutalarning moliya tizimi barqarorligiga ko'rsatadigan salbiy ta'sirini kamaytirish, banklarni qiyin ahvolga solib qo'ymaydigan eng xavfsiz tizim modelini aniqlash va himoya choralari ishlab chiqish bugungi kun iqtisodiyot fanining eng dolzarb muammolaridan biridir. Ushbu tadqiqot aynan so'nggi 3 yillik (2024–2026) global va hududiy tajribalarni chuqur o'rgangan holda, raqamli pullarning bank sektoriga ta'sirini tahlil qilish va eng maqbul yechimlarni taklif etishga qaratilgan.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, rivojlanayotgan davlatlar to'lov tizimiga raqamli pullarning kirib kelishi shunchaki vaqtinchalik tendensiya emas, balki to'xtatib bo'lmaydigan muqarrar iqtisodiy jarayondir. Raqamli valyutalar to'lovlarni soniyalar ichida amalga oshirish, xizmat haqini kamaytirish va bank xizmatlaridan uzoqda bo'lgan aholini moliya tizimiga jalb qilish kabi juda ko'p afzalliklarga ega. Biroq bu jarayon moliya tizimining xavfsizligi va barqarorligiga jiddiy xavf soluvchi ikki tomonlama ta'sir kuchiga ega. 2024–2026-yillar davomida to'plangan global tajriba va tahlillar shuni tasdiqladiki, raqamli pullarning moliya tizimiga zarari yoki foydasi to'g'ridan-to'g'ri ushbu tizimning qanday loyihalashtirilganiga (dizayniga) bog'liq. Agar jarayon o'z holiga tashlab qo'yilsa, nazoratsiz raqamli pullar va xususiy barqaror koinlar (stablecoins) an'anaviy tijorat banklarining resurs bazasini bo'shatib qo'yadi, kredit foizlarining oshishiga olib keladi va inqiroz paytlarida banklarning bir zumda sinishiga (raqamli bank inqiroziga) sharoit yaratadi.

Xulosa qilib aytganda, raqamli valyutalar rivojlanayotgan davlatlar iqtisodiyotini oldinga boshlovchi kuchli innovatsiyadir. Biroq uning moliya tizimi barqarorligiga zarba bermasligini ta'minlash uchun davlat tomonidan boshqariladigan ehtiyotkorlik choralari va himoya mexanizmlari raqamli tizim poydevoriga oldindan oqilona integratsiya qilinishi talab etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. (2025). *O'zbekiston Respublikasida elektron to'lov tizimlari va raqamli moliya bozorini rivojlantirishning strategik yo'nalishlari (2025–2026-yillar bo'yicha hisobot)*. Toshkent.
2. Adrian, T., & Mancini-Griffoli, T. (2024). *Digital Currencies and the Future of the Monetary System*. International Monetary Fund (IMF) Fintech Notes, Washington D.C.
3. Bank for International Settlements. (2025). *Gaining momentum - Results of the 2024 BIS survey on central bank digital currencies and crypto*. BIS Papers No. 147, Basel.

4. Abdullayev, A. A. (2024). Raqamli iqtisodiyot sharoitida tijorat banklarining likvidliligini boshqarish muammolari. *Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar* ilmiy elektron jurnali, 12(3), 45-56.
5. Karimov, N. G., & Ergashev, Sh. X. (2025). Markaziy bank raqamli valyutasi (CBDC) joriy etilishining moliya-bank tizimi barqarorligiga ta'siri: xalqaro tajriba va milliy amaliyot. *Moliya jurnali*, Toshkent, No. 2, 78-89.